

HET PERPETUUM MOBILE VAN DE EMOTIONELE VROUW

Veranderende betekenissen van sekse en emoties ten tijde van de Verlichting¹

Dorothée Sturkenboom

The perpetuum mobile of the emotional woman

Changing meanings of gender and emotions in the Enlightenment

In this article the author seeks to problematize the deep-seated notion of 'emotional woman' and 'rational man' by means of historical research into the changing meanings of gender and emotions in the eighteenth century. Texts from Dutch Enlightenment journals reveal a change in the gendered meanings of emotionalism. The ill-tempered and imperious woman who causes havoc in gender relations as well as in the social order in general was gradually replaced by the woman whose sensibility was considered to be a private as well as a social virtue. This late eighteenth century cult of sensibility was not restricted to women. It also produced the ideal of the man of feeling, a figure who, although part of 'bourgeois' anti-aristocratic discourses, was moulded after aristocratic examples. Towards the end of the century the rapprochement of gendered notions of emotionalism was undone by the rise of a binary model of sexual difference that relegated the emotions back to the female realm. The author explains these changes as, among other things, a reaction to the rise of egalitarian political thought and egalitarian notions of gender earlier in the century.

Van Vergilius tot Van Amerongen

Er zou gemakkelijk een bibliotheek te vullen zijn met alle auteurs die in de loop der eeuwen in het emotionele karakter van vrouwen een inspiratiebron hebben gevonden voor hun teksten. Van Vergilius' 'Varium et mutabile semper femina' – De vrouw blijft altijd een veranderlijk en grillig wezen' tot het meer ironische 'Wij mannen huilen niet' van Martin van Amerongen, is de geschiedenis geplaveid met uitspraken die aan vrouwen een andere omgang met emoties en gevoelens toeschrijven dan aan mannen.

Het denkbild dat vrouwen emotioneler zijn dan mannen, lijkt daarmee diep in de westerse cultuur verankerd te liggen, niet alleen in de publieke opinie zoals die door dichters en journalisten door de eeuwen heen verwoord is, maar ook in de wetenschap die al sinds haar ontstaan het verschijnsel van emotionaliteit bijna exclusief in het vrouwelijk lichaam projecteert. Werden in vroegere tijden vooral de onnavolgbare bewegingen van de baarmoeder, een chronisch verstoord evenwicht tussen de lichaamsvochten of zwakke zenuwen als oorzaken aangemerkt (Cayleff, 1988; Berriot-Salvadore, 1992; Van Lieburg, 1992), tegenwoordig wordt dit alles vertaald in een biochemisch en evolutionair jargon dat

het ontstaan van 'natuurlijke' verschillen in psyche en gedrag van beide seksen verklaart middels de sekse-specifieke werking van hormonen en hersenhelftstructuren (Moir & Jessel, 1990; voor een kritiek: Fuldauer, 1995). Beginnend in de Oudheid en doorlopend tot het heden bestaat er in de westerse cultuur dus een – ik zou haast zeggen – 'respectabele' traditie die emotionaliteit en vrouwelijkheid als vanzelfsprekende equivalenten met elkaar probeert te verbinden.

Vershil in interpretatie

Toch is de notie van de emotionele vrouw – ondanks deze schijn van soliditeit en continuïteit – in de geschiedenis wel degelijk aan erosie onderhevig geweest en zijn de betekenissen die aan het verschijnsel van vrouwelijke emotionaliteit gehecht zijn zeer veranderlijk gebleken. Want het lichaam van vrouwen mocht dan in vele opzichten anders zijn dan dat van mannen, daar vloeide nog niet vanzelfsprekend een ongelijkheid van de geest uit voort.

In de klassieke filosofie kende de ziel in principe geen sekse en dit gold ook voor de vroegchristelijke theologie waarin het idee van de spirituele gelijkheid van de seksen terug te vinden is (Riley, 1988, pp. 10-43). Het

verzet tegen de toeschrijving van verschillende geestesvermogens aan mannen en vrouwen op basis van hun lichaamsverschillen kent daarom eveneens een lange traditie. Niet haar lichaam maar haar opvoeding en gebrekkig onderwijs zijn debet aan de wijze waarop vrouwen zich gedragen, zo stelde Christine de Pisan rond 1400 in reactie op misogynie uitspraken van tijdgenoten. Die uitspraak was het begin van een heftig debat dat zich over de daarop volgende eeuwen uitstrekte en in de vroegmoderne tijd bekend is geworden als de *Querelle des femmes* (Kelly, 1982). In deze historische discussie speelde al de tegenstelling die nog steeds bepalend is voor het debat over de psychologische verschillen tussen de seksen: de tegenstelling tussen natuur en cultuur, tussen biologische determinatie en sociale conditionering die De Pisan als eerste onder woorden bracht.

Daarnaast is er nog een andere tegenstelling bepalend geweest voor het verschil in betekenis dat aan de vrouwelijke emotionaliteit gehecht is: de grote tegenstelling tussen een negatieve en een positieve waardering van diezelfde emotionaliteit. In 1748 attendeerde de Nederlandse journalist en encyclopedist Egbert Buys zijn lezers en lezeressen al op de meerduidigheid van de emotionaliteit van vrouwen:

'Het is waar dat de Vrouwelyke passien doorgaans veel sterker als die van de Mannen zyn; daar van daan komt het dat hun toornigheid, haat, wraakzucht, onkuisheid, hovaerdigheid en andere driften, die van de Mannen ver te boven streeven: maar het is ook zeker, dat, wanneer hun geneigheden ten goede overslaan, zy in langmoedigheid, liefde, barmhertigheid, kuisheid, nederigheid en stantvastigheid de Mannen overtreffen' (*De Algemeene Spectator*, 3 juli 1748, p. 33).

Dat Buys juist in het jaar 1748 een lans brak voor de vrouwelijke 'geneigheden' is geen toeval, zoals ik later in dit artikel nog zal betogen. Maar waar het me hier nu om gaat is dat vrouwelijke emotionaliteit met verschillende soorten van emoties geassocieerd kan worden. Toorn of lankmoedigheid, haat of liefde, wraakzucht of barmhartigheid: het maakt nogal een verschil. Deze emoties hebben immers niet dezelfde lading, de waardeering ervan is niet hetzelfde.

Hoewel de notie van de emotionele vrouw dus een vast gegeven lijkt te zijn in de geschiedenis, biedt diezelfde geschiedenis voldoende aanknopingspunten om vraagtekens te plaatsen bij het monolithische en schijnbaar onveranderlijke wezen van deze vrouwelijke emotionaliteit. De emotionele vrouw is een archetype² in het westers bewustzijn, maar wel een archetype waarvan de betekenis nooit heeft vastgelegen. Met een historische analyse van dit archetype wordt het dan ook mogelijk de bekende dichotomie tussen vrouwelijke emotio-

naliteit en mannelijke rationaliteit te problematiseren en relativeren. De pool van de vrouwelijke emotionaliteit is in de geschiedenis veel minder eenduidig geweest dan veelal wordt aangenomen, en bij nader onderzoek blijkt ook de pool van de mannelijke rationaliteit niet altijd in een antithetische verhouding tot emotionaliteit gedacht te zijn. Dat heeft niet alleen te maken met de verschillende manieren waarop in het verleden tegen emotionele verschijnselen is aangekeken, maar ook met historische verschuivingen in de wijze waarop 'het' sekse-verschil geconceptualiseerd is.

Om inzicht te krijgen in de historische interactie tussen deze beide veranderende categorieën, wil ik mijn lezers meenemen naar de achttiende eeuw – een eeuw die bekend is geworden als de Eeuw van de Verlichting maar die tevens een tijd was waarin hartstochten, sentimenten en *liaisons dangereuses* de gemoederen beroerden. Een tijd ook waarin schrijvers als Egbert Buys in hun opinieweekbladen avant la lettre de discussie over de betekenis van het menselijke gevoelsleven én over de emotionele verschillen tussen de seksen vanuit een verlicht perspectief nieuw leven inbliezen. Voor het navolgende betoog zal ik daarom veel gebruikmaken van deze opiniërende weekbladen die in Nederland bekend zijn geworden als de 'spectatoriale geschriften' en die vaak ook kortweg 'spectators' worden genoemd. Deze Nederlandse spectators weerspiegelen in grote lijnen belangrijke ontwikkelingen in het Europese Verlichtingsdenken en bieden daarom een interessante ingang tot de veranderende opvattingen over sekse en emoties.³

Het Verlichtingsdebat in de achttiende-eeuwse Republiek

Wie is opgeleid met het idee dat de achttiende eeuw de Eeuw van de Verlichting was, heeft daarbij doorgaans uitsluitend de grote Verlichtingsdenkers in het hoofd die in deze periode hun beroemde werken schreven. De Verlichting van de achttiende eeuw manifesteerde zich echter nog in een ander (doch minder bekend) verschijnsel, namelijk dat voor het eerst in de geschiedenis gewone burgers actief gingen deelnemen aan de intellectuele discussies die in hun tijd gevoerd werden.

De Nederlandse Republiek mag in die periode misschien niet zo rijk bedeeld zijn geweest met Grote Denkers, maar dankzij haar hoge alfabetiseringsgraad en sterk ontwikkelde netwerk van boekhandels werden de Verlichtingsideeën hier wel onder een relatief breed publiek verspreid. Het ideaal van de verlichte mens die de waarde van de menselijke sociabiliteit inzag, goed geïnformeerd deelnam aan het maatschappelijk debat en het geluk van allen voor allen nastreefde, stimuleerde bovendien de oprichting van talrijke populair-wetenschappelijke, culturele en literaire genootschap-

pen die tegemoetkwamen aan de behoefte aan educatie en vorming onder de volwassen burgerij (Mijnhardt, 1988). Dit Verlichtingsproject werd verder gedragen door de spectatoriale geschriften die wekelijks voor een breder publiek zaken van algemeen belang bespraken (Buijsters, 1991).

Deze tijdschriften waarvan er gedurende de achttiende eeuw vele tientallen op de Nederlandse markt verschenen, functioneerden als graadmeters voor de publieke opinie van die dagen. Middels de publicatie van ingezonden brieven en lezersbijdragen was het publiek actief bij de inhoud ervan betrokken. Deze spectatoriale geschriften behoorden tot de 'barometers van de smaak', zoals dat in de achttiende eeuw heette (Johannes, 1995). De burgerlijke smaak wel te verstaan, want de Nederlandse spectators werden geschreven voor en door de hogere burgerij die zich in deze periode de rol van verlichte, morele voorhoede van het land had toegedacht (Sturkenboom, 1998, pp. 31-70). Hoewel deze weekbladen zich nadrukkelijk ook op vrouwelijke lezers richtten, was het genre nauwelijks toegankelijk voor vrouwelijke auteurs. Betje Wolff en Petronella Moens zijn de enige Nederlandse vrouwen van wie tot nu toe bekend is dat zij actief aan de spectatoriale canon hebben bijgedragen (Van Dijk & Helmers, 1991).

Voor een onderzoek naar de toenmalige ideeën over de geseksueerdheid van emoties, leveren deze spectatoriale geschriften desondanks bijzonder onthullend materiaal. In deze teksten vinden we de neerslag van de discussies over het verschil tussen mannen en vrouwen, over de ware natuur van de mens, over de ideale opvoeding, over de wijze waarop beide geslachten met elkaar zouden moeten omgaan en over de waarde van de emoties die in het sociaal verkeer een rol speelden. Ze informeren ons over de manier waarop het archetypen van de emotionele vrouw zich in het collectieve (mannelijke) bewustzijn van deze burgerlijke kringen manifesteerde. In de loop van de achttiende eeuw valt daarin een verschuiving op te merken, die als historische breuk in het denken over emoties kan worden opgevat. Werd de emotionele ontvankelijkheid van vrouwen aanvankelijk gezien als een probleem en gevaar, in de tweede helft van de achttiende eeuw kregen de vrouwelijke gemoedsbewegingen een heel andere betekenis.

Het kwade wijf en haar greep naar de macht

Er zijn in de geschiedenis nogal wat mythische vrouwenfiguren die model hebben gestaan voor de gevaren die door de gebrekkige zelfbeheersing en emotionele impulsiviteit van vrouwen worden opgeroepen. De bekendste is natuurlijk Eva. Daarnaast kennen we uit het joodse verleden ook Lilith, de klassieke Oudheid

leverde ons Xantippe, de Middeleeuwen Dulle Griet, de vroegmoderne tijd Kenau. Al deze vrouwenfiguren verwijzen naar het impulsieve en ongedisciplineerde karakter dat vrouwen bij een gebrek aan mannelijke leiding ontwikkelen en dat onheil over hun omgeving brengt.

In de Nederlandse spectators zien we dit archetypen verbeeld in de figuur van het 'kwade' of 'boze wijf', de onhandelbare echtgenote die het gezag van haar man ondergraaft door zichzelf de dominante rol toe te eigenen. Ze wordt daarbij gedreven door twee belangrijke emoties: heerszucht en toorn. Het kwade wijf representeert daarmee de aan vrouwen toegeschreven emotionaliteit in haar meest negatieve vorm. De epitheta 'kwaad' en 'boos' verwijzen niet alleen naar haar gemoedsgesteldheid maar ook naar het slechte in haar karakter: in plaats van een plichtsgetrouwe echtgenote te zijn, keert zij de gebruikelijke gezagsverhoudingen om en veroorzaakt met haar verlangen naar macht chaotische taferelen die de maatschappelijke orde dreigen te ontregelen.

Het kwade wijf was geen uitvinding van de 'verlichte' spectator-schrijvers. Ze valt te beschouwen als een erfenis uit een vroeger verleden die deze auteurs niet zomaar van zich af konden schudden. De verhalen over het kwade wijf waren een overblijfsel van een ouder thema, bekend geworden als de 'strijd om de broek' die in populaire kluchten en volksprenten in soms wel heel letterlijke zin werd uitgevochten.

Dresen-Coenders heeft de opkomst van dit thema gelocaliseerd in de overgang van de Middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd en de populariteit ervan in verband gebracht met een nieuwe arbeidsverdeling tussen de seksen die vanaf de vijftiende eeuw geleidelijk aan in West-Europa tot stand kwam. Hadden de meeste vrouwen voorheen nog een zelfstandig aandeel in het produceren en verhandelen van goederen in het ambachtelijk en boerenbedrijf, met de opkomst van de stedelijke burgerij werden hun activiteiten steeds meer ingeperkt tot huishoudelijke taken terwijl de verantwoordelijkheid voor de kostwinning vooral bij de mannen kwam te liggen. Een onvoorzien gevolg van deze grotere scheiding tussen mannen- en vrouwenwereld was dat vrouwen zichzelf een exclusieve heerschappij dreigden toe te eigenen over alles wat zich binnenshuis afspeelde. Deze ontwikkeling vormde een probleem voor de gezagsverhoudingen tussen de seksen: immers, volgens de toenmalige opvattingen diende de man als hoofd van het gezin ook in zaken van opvoeding en huishouden het laatste woord te hebben (Dresen-Coenders, 1988).

Antropologisch onderzoek heeft laten zien dat juist in omstandigheden waar een sterk geseksueerde taakverdeling bestaat en de vrouwelijke controle over het huiselijk domein groot is, zich bij mannen wel vaker een grote angst voor de macht van vrouwen manifesteert (Brandes, 1981). Deze angst zien we ook weerspie-

geld in de ideologie van de heksenwaan die in dezelfde vroegmoderne periode in Europa in opkomst was. Waarschijnlijk hield deze mannelijke preoccupatie met de macht van vrouwen tevens verband met een algemene verstoring van het maatschappelijk evenwicht in die tijd – een gevolg van de strijd tussen het katholicisme en protestantisme en van de toegenomen druk op het wereldlijk gezag die van heersende epidemieën en hongersnoden uitging. Er kwam meer nadruk te liggen op een harmonieus, evenwichtig gezinsleven omdat aan de gezagsverhoudingen binnen het huwelijk een symbolische waarde werd toegekend voor andere maatschappelijke gezagsverhoudingen. Wereldlijke en religieuze gezagsdragers zagen ongedisciplineerde vrouwen als een probleem dat niet alleen echtgenoten aanging. Het ging om een bedreiging van de maatschappelijke orde in bredere zin (Becker-Cantarino, 1994; Farr, 1993; Dresen-Coenders, 1988).

Zwakke of sterke emoties?

Het is geen toeval dat in de beeldvorming rond het kwade wijf emoties een belangrijke rol speelden. In de westerse cultuur worden juist emoties vaak geassocieerd met chaos en verlies van controle. Emoties werken in deze visie ontregelend en vormen een bedreiging voor de bestaande orde, zowel in het individu als in de maatschappij (Lutz, 1990). Het waren de toorn en heerszucht van het kwade wijf die een aanslag deden op het maatschappelijk evenwicht, het waren deze emoties die onder controle van de mannelijke rede dienden te worden gebracht.

Maar hierin lag nu juist het probleem: ook de echtgenoten van deze vrouwen trof blaam, want zij schoten duidelijk tekort in de beheersing van de hoogoplopende passies van hun eega's. In plaats van hen met een mannelijk en verstandig optreden tot bedaren te brengen, kropen deze angsthazen voor hen in het stof. De verbinding tussen mannelijkheid en redelijkheid was dus veelal minder stevig dan de ideologie dat wilde. Daarbij werd ook aan de jeugd van het kwade wijf een belangrijk gewicht toegekend ter verklaring van haar grillen. Thuis had ze veelal het verkeerde voorbeeld gekregen, al tijdens haar opvoeding had het haar aan een sterke, verstandige, mannelijke hand ontbroken omdat haar vader te toegeeflijk was geweest (Sturkenboom, 1998, p. 92, p. 109).

De aan het kwade wijf toegeschreven toorn en heerszucht waren geen willekeurige emotionele verschijnselen: het waren affecten die hoorden bij de positie van de sociaal sterkeren in de samenleving. Wie een hoge plaats had in de hiërarchie, kon zich deze emoties (met mate) veroorloven – van laaggeplaatsten konden ze niet getolereerd worden. Toorn en heerszucht kunnen gerekend worden tot wat Fischer de 'sterke' emoties

80 DE HEERZUCHTIGE NARRIN.

Hier draagt de Vrouw de Manne py,
En gordt den Degen op de zy,
Ja schynt den Man als uyt te dagen;
Doch Sul oom, ang en bang voor slagen,
Verdraagt dit leet, en neemt gedult,
Wat sal hy doen? het is zyn schult.

Een voorbeeld van de omkering van de machtsverhoudingen, uit: *Narinnen-spiegel, vertoonende natuurelyk en figuurelyk den aardt, levenswijze en gebreken der gebrekkige vrouwtjes* Amsterdam 1718.

genoemd heeft omdat ze geassocieerd worden met een sterk ego dat de persoon hoog op de schaal van sociale relaties plaatst (Fischer, 1991, p. 381). Het kwade wijf deed met haar woede-aanvallen dan ook een dubbele greep naar de macht: niet alleen probeerde ze haar man de baas te worden, maar ze veroorloofde zich daarbij ook krachtige emotionele uitbarstingen die niet pasten bij haar positie van ondergeschikte.

Daarmee illustreren deze verhalen tegelijkertijd de vreemde paradox die volgens Lutz veel vertogen over emoties doortrekt: enerzijds staat emotionaliteit voor zwakheid, anderzijds representeert zij een kracht waarmee terdege rekening gehouden moet worden (Lutz, 1990). In de zwakheid van de emotionele vrouw ligt een zekere kracht verscholen, in deze kracht ligt tegelijk ook haar zwakheid. Dit paradoxale gegeven, dat in het kwade wijf op een negatieve wijze verbeeld werd, kon echter ook positief opgevat worden. De al eerder aange-

haalde spectator-schrijver Buys, die in 1748 de vrouwelijke lankmoedigheid, liefde en barmhartigheid presenteerde als emotionele zwakheden die als een positieve kracht gewaardeerd moesten worden, verwoordde in de Nederlandse Republiek als een van de eersten die nieuwe visie. De vraag is: waar kwam die nieuwe visie vandaan?

Richardsons gevoelige heldinnen

Terwijl in Nederland de kwade wijven al kijdend en rebellerend door de spectatoriale verbeelding spookten, werd in Groot-Brittannië een nieuwe emotionele vrouw geboren: Pamela.

Pamela was de literaire creatie van de Engelse auteur Samuel Richardson die met zijn gelijknamige briefroman *Pamela, or virtue rewarded* (1740-1741) een voor-aanstaande plaats in de literatuurgeschiedenis zou verwerven: met zijn psychologische karaktertekeningen zou hij als eerste het tot dan toe oppervlakkige genre van de roman enige diepgang hebben verleend. Met Richardson begon de positieve waardering van het romangenre en zijn vrouwelijke hoofdpersonen hebben daar in niet geringe mate toe bijgedragen. Na Pamela volgde *Clarissa, or the history of a young lady* (1747-1748) dat zo mogelijk een nog groter succes had bij het publiek. Daarna schreef Richardson nog *The history of Sir Charles Grandison* (1753-1754), waarin vrouwen in tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden opnieuw een hoofdrol spelen.

In de briefromans van Richardson draait het om de gevoelswereld van zijn personages. Deze wordt aan de lezers onthuld door hen mee te laten lezen in de intieme correspondentie die tussen de hoofdpersonen gevoerd wordt. Niet gebeurtenissen maar emoties zijn de dragers van deze *novels* die in dat opzicht een breuk betekenden met de oudere burleske, picareske, arcadische en heroïsch-galante romans (Buijnsters, 1984, pp. 199-222). Ook de morele lading die Richardson zijn boeken meegaf, was een nieuw element in het romangenre. De producten van Richardson en navolgers zijn dan ook bekend geworden als zedenkundige of opvoedkundige romans. Voortdurend werd het contrast tussen de deugd en het kwaad scherp aangezet.

Pamela vertelt het verhaal van een jonge dienstmaagd van eenvoudige komaf, die onophoudelijk geconfronteerd wordt met seksuele toenaderingspogingen van haar adellijke werkgever in wiens huis zij woont en werkt. Door telkens weer ontwijkende manoeuvres te bedenken weet zij haar maagdelijkheid te behouden. Dat wordt uiteindelijk beloond met een huwelijk met Mr. B. die door haar deugdzame gedrag tot inkeer komt:

'de schoonheid der deugd triumpheert in haar voorbeeld

over de hartstochten en vooroordeelen van haaren man, om hunne nu vereenigde uitzigten van gelukzaligheid, tot de eeuwigheid uit te strekken' (spectatoriale bespreking in *De Hollandsche Wysgeer*, IV, 1761, nr. 198, p. 113).

Schrijvende aan haar ouders verwoordt Pamela hoe zij dit alles beleeft. Haar emotionele gesteldheid is daarbij de belangrijkste betekenisdrager van haar deugdzzaamheid: haar verwarring, verbijstering, schaamte en angst, later gevolgd door medeleven, vergevingsgezindheid en liefde tonen typisch vrouwelijke emoties die pleiten voor het karakter van Pamela (Armstrong, 1987, pp. 96-134).

Ook in *Clarissa* gaat het om een jonge, deugdzame vrouw (dit keer echter van hogere komaf) die het slachtoffer dreigt te worden van de lage lusten van een machtig man. Deze Lovelace (lees: Loveless-Liefdeloos) is een meedogenloos heerschap dat voor niets terugdeinst om de begerenswaardige Clarissa in zijn bed te krijgen. Keer op keer wordt Clarissa in een hoek gedreven en zij is niet in de positie om afdoende tegenspel te bieden. Hoewel zij haar morele integriteit niet laat breken, worden de gebeurtenissen haar uiteindelijk noodlottig: haar gevoelige gestel kan alle emoties niet verwerken en na een tragisch ziekbed sterft zij. Meer nog dan bij Pamela spreekt de lichamelijke gesteldheid van Clarissa voor haar innerlijke gemoedsgesteldheid: haar hoogstaande gevoelens vergen van haar het onmogelijke, haar geestelijk en emotioneel verzet vertaalt zich noodgedwongen in fysieke toevallen – de laatste vluchtweg die haar nog rest (Stephanson, 1988).

In zijn laatste boek *Sir Grandison* behandelt Richardson opnieuw dezelfde thematiek, maar hier verschijnt voor het eerst een mannelijke held ten tonele. Hij redt de weerloze juffrouw Byron uit de klauwen van een kwaadwillende schurk. Grandison is een van de eerste vertegenwoordigers van een nieuw type man, de gevoelige held, die in de late achttiende eeuw furore zal maken. Grandisons gevoelige en menslievende aard maakt hem tot een mannelijk ideaal met vrouwelijke trekken, een semi-androgyn karakter waarvan ik de onverwachte populariteit straks nader zal analyseren. Zijn succes logenstrafte volgens een Nederlandse spectator-schrijver 'een dwaaling van het allergevaarlijkste gevolg, die altelang in 't algemeen de overhand heeft gehad ... dat er een zekere maat van Ligtmissery en ondeugd vereischt wierd, om het Karakter van een welbegaafd man te volmaaken' (*De Hollandsche Wysgeer*, IV, 1761, nr. 198, p. 113).

Toch zijn het niet Grandisons emoties die centraal staan in het verhaal, want als correspondent speelt hij geen grote rol in deze briefroman. In de gepubliceerde brieven zijn het opnieuw de vrouwen die verslag doen

van hun emotionele gesteldheid, waarmee zij het gevoelige element in hun vrouwelijke karakter benadrukken. De 'man of feeling' zal pas in de romans van latere sentimentele auteurs als Sterne en Mackenzie uitgebreid zijn gevoelens gaan verwoorden (Todd, 1986, pp. 69-109).

Het succes van het sentimentalisme

Voor de hedendaagse lezer is het moeilijk te begrijpen waarom Richardsons romans indertijd zo populair waren. De plot biedt weinig verrassingen en de lijvige romans doen een zwaar beroep op het uithoudingsvermogen van de lezer. Net zoals het succes van Voskuils *Bureau* berustte het succes van Richardson echter deels op de herkenbaarheid van de beschreven situaties. Dat althans kunnen we concluderen uit de fanmail die hij van zijn lezers (mannen en vrouwen) ontving. Uit deze brieven blijkt ook dat Richardson met zijn bijzondere schrijfstijl een gevoelige snaar had weten te raken bij het publiek (Haasse, 1988; Stephanson, 1988, p. 276).

Het oproepen van emoties was een belangrijk oogmerk van Richardsons werk: hij geloofde dat hij zijn lezers en lezeressen tot dezelfde deugdame levenskeuzen als zijn eigen personages zou kunnen aanzetten, mits hij hun gemoed maar op de juiste wijze wist te bespelen. De tekstuele strategieën die hij daarvoor aanwendde zoals de publicatie van fictieve brieven waarin de tranen rijkelijk vloeiden en die op hun beurt de traanklieren van de lezers activeerden, zijn later door velen nagevolgd. Literatuurhistorici kennen aan Richardson dan ook een belangrijke rol toe in de ontwikkeling van het sentimentalisme, de achttiende-eeuwse literaire stroming waarin het oproepen van diepe emoties tot doel verheven werd.

Rousseau, Sterne, Goethe, Feith, ... het zijn slechts enkele namen van de vele auteurs die met hun lyrische verwoordingen van het gevoel in Richardsons voetsporen zijn getreden. Richardson was overigens niet de eerste schrijver die het sentiment tot inzet van zijn werk maakte – in Frankrijk bijvoorbeeld had hij een voorganger in Abbé Prévost en in Groot-Brittannië hadden moraalfilosofen al belangrijk voorwerk verricht met hun theorieën over de 'moral sense'. Maar met Richardson raakte het gevoel gecanoniseerd, werd het de maatstaf voor alle literaire werken (Claes, 1985, pp. 9-10). En al beschuldigden sommige critici Pamela van hypocriete gevoelens en vonden anderen de verhaallijnen van Richardson soms bijzonder ongeloofwaardig, het grote publiek dacht daar anders over. Lovende recensies, buitenlandse vertalingen en navolgingen die ook in de titel als zodanig herkenbaar waren (zoals *De kleine Grandison* van Margaretha Geertruida de Campon-Van der Werken uit 1782) getuigen van de enorme populariteit (Matthey, 1978/79).

Vrouwelijke emoties, uit: *Geschiedenis van Karel Grandison* de Nederlandse vertaling van Richardsons *Sir Grandison* Amsterdam 1797-1802 (tweede druk)

Ook in de Nederlandse spectators kreeg Richardson een goede pers. Volgens deze opiniemakers hielpen zijn boeken hun lezeressen om hun emoties in de juiste richting te sturen:

'Het is een groot ongeluk, dat men te weinige goede Schriften over de Zedekunde heeft, en met name over den aart en het bestier der hartstogten My dunkt derhalve, dat het Jufferschap met groot nut de Engelsche en Hollandsche en andere Spectators ... kunnen leezen. Ik durf hen ook de Schriften van den Heer Richardson aanprezen 't Is waar, deeze schriften zyn Romans; maar geenzins zulken, die het hart zullen bederven, gelyk de meeste anderen' (*De Denker*, 8 september 1766, p. 286).

Bij een dergelijk positief oordeel zal het nauwelijks verbazen dat vanaf het midden van de eeuw vele verwijzingen naar Richardsons personages in de Nederlandse spectators te vinden zijn. Ook talrijke korte sentimen-

tele vertellingen (al dan niet gebaseerd op bekende sentimentele bestsellers) worden vanaf dat moment in deze weekbladen gepubliceerd.

Een voorbeeld is het liefdesverhaal in het *Bataafsch Musaeum* van 8 april 1771 waar het lezen van *Pamela* functioneert als toetssteen voor de vraag of twee jonge geliefden samen gelukkig zullen kunnen worden: wanneer beiden bij de gezamenlijke lectuur van een dramatisch fragment hun tranen niet kunnen bedwingen, interpreteert de jonge vrouw dit als 'overtuigend blyk van de overeenkomst hunner beider neigingen' en weet zij dat de jongeman voor haar de ware Jacob is. Zoals een bekend topos in de sentimentele literatuur dat wil: in het bewogen lezen vinden deugdzaame zielen elkaar (Vincent-Buffault, 1991, pp. 6-7).

De sentimentele roman voorzag in de behoefte aan 'veilige' wereldlijke lectuur voor vrouwen. In een tijd waarin het boekenaanbod steeg en ook steeds meer vrouwen uit de burgerij het vermogen en de tijd verwierven om te lezen, groeide die behoefte sterk. Het zedelijk gehalte was een belangrijk criterium voor de lectuur voor vrouwen, juist omdat vrouwen gemakkelijker te beïnvloeden zouden zijn dan mannen en zich door de traditionele, weinig realistische liefdesroman het hoofd op hol zouden laten brengen (een opvallende parallel met de huidige kritiek op de damesromannetjes uit de Bouquetreeks). De 'nieuwe' roman socialiseerde vrouwen echter op de juiste manier (Armstrong, 1987, pp. 98-109; Ray, 1993/94).

Burgerlijke aspiraties

De waarden die in de romans van Richardson en zijn navolgers werden uitgedragen, waren overwegend burgerlijke waarden die in een duidelijke oppositie tegenover aristocratische waarden werden gesteld. Aristocratische personages kregen veelal gestalte als egocentrische persoonlijkheden met een losse moraal en de neiging om vrouwen hetzij als lustobject hetzij als ruilobject te behandelen. De personages van burgerlijke komaf waren echter herkenbaar aan hun innerlijke deugd die zich manifesteerde in een sterk medeleven met hun medemensen. Sir Grandison – van adellijke komaf – is een van de uitzonderingen die de regel bevestigt: zijn karakter onderstreept dat de burgerlijke norm van deugdzaamheid aanspraak kon maken op een universele geldigheid (Sauder, 1981; Denby, 1994; Armstrong, 1986, pp. 357-361).

Waar in de achttiende eeuw de adel haar bestaansrecht ontleende aan haar blauwe bloed, probeerde de burgerij haar bestaansrecht te ontfangen aan haar deugdzaamheid. We moeten ons daarbij niet vergissen in de betekenis van dit begrip. In onze moderne cultuur wordt deugdzaamheid vooral geassocieerd met een achterhaalde vorm van braafheid, maar in eerdere eeuwen

hadden de deugden een groot belang als centrale dragende principes in religieus, ethisch en politiek denken (Peeters, 1996). In het klassiek Republikanisme dat in de achttiende eeuw volop in de belangstelling stond, gold deugdzaamheid en niet geboorte als het criterium voor politieke participatie (Pocock, 1985, pp. 37-50). Het burgerlijke streven naar een deugdzaam imago moesten we dan ook tegen die achtergrond bezien.

Zoals bekend zou met de Franse Revolutie aan het einde van de eeuw de politieke hegemonie van de adel definitief gebroken worden. In de sentimentele romans en spectatoriale geschriften van de achttiende eeuw zien we hoe eerder al de machtspositie van de elites werd ondergraven door hun normen en waarden vanuit een burgerlijk perspectief aan te vechten. Aan de strijd om de politieke hegemonie ging dus een strijd om de culturele hegemonie vooraf. Het intrigerende nu is dat – in haar poging zichzelf moreel boven de aristocratie te verheffen – de mannelijke burgerij zichzelf emotionele eigenschappen ging toeschrijven die eerder met andere groepen geassocieerd werden.

De sociale gespletenheid van de gevoelige man

Met Richardsons heldinnen had de gestalte van de emotionele vrouw een geheel nieuwe gedaante aangenomen: niet de bedreigende, lage driften van het kwade wijf maar de verheven gevoelens van de fijnbesnaarde vrouw representeerden nu dit archetype in het burgerlijk bewustzijn.

De identificatie met de gevoelige held(inn)en was echter niet uitsluitend een zaak van vrouwen, ook mannen herkenden zich in deze personages. De 'gevoelige man' die er hoogstaande normen op nahield, ontvankelijk was voor de tranen van zijn medemensen en heroïsch de misstanden in de maatschappij bestreed, werd een nieuw ideaalbeeld dat in de Nederlandse spectators met verve werd uitgedragen. Helemaal nieuw was deze figuur natuurlijk niet, want binnen het christelijk geloof werd in de gestalte van Jezus Christus al eeuwenlang een vergelijkbaar ideaal verheerlijkt. In de achttiende eeuw echter gingen de christelijke deugden van mensenliefde en onbaatzuchtigheid ook in het seculier vertoog een grote rol spelen. In het krachtig ontwikkelde verantwoordelijkheidsgevoel van de gevoelige man zagen de Nederlandse spectator-schrijvers een belofte voor de toekomst en een oplossing voor de vele problemen waar de Republiek indertijd mee kampte.

Maar het burgerlijke ideaal van de gevoelige man was niet zonder innerlijke tegenstrijdigheden. Want terwijl dit ideaal enerzijds functioneerde om de cultuur van de aristocratie te bekritisieren, bevatte het anderzijds juist elementen die als 'aristocratisch' gekenschetst konden worden. Fijnbesnaarde gevoeligheid was bijvoorbeeld

een eigenschap die vaak in verband werd gebracht met een edele afkomst:

'Een daghuurder die alleen van aardappelen leeft, kan die fyne sentimenten niet hebben als een heer, die zig met het exquisite voedt, dat de natuur en konst voortbrengt; de eerste moet loom, traag, geïnteresseerd, laag gevoelig, hard van gemoed, insensibel wezen, daar de laatste levendig, vlytig, ongeïnteresseerd, genereux, compatissant en sensibel zyn moet Neen, een man van geboorte heeft eene inherente voortreflykheid boven den boer; hy is van eene veel fynder, veel zuiverder stof opgelegd; hy heeft vezelen en zenuwen geschikt voor delicaater en sublimier percepties en sentimenten, en zyn geheele lichaam is veel susceptibeler voor genereuse en geëleveerde impressies' (ingezonden brief in *De Opmerker*, 12 augustus 1776, p. 339).

Dit gedachtegoed was in de achttiende eeuw echter aan toenemende kritiek onderhevig. Onder invloed van het natuurrechtdenken groeide het geloof in de gelijkheid tussen mensen. De redacteur van het tijdschrift plaatste deze brief dan ook alleen omdat de daarin vervatte denkbeelden door het overdreven taalgebruik en de extreme argumenten van de briefschrijver belachelijk werden gemaakt. Het is onwaarschijnlijk dat de briefschrijver ook in werkelijkheid de heer van stand was voor wie hij zich uitgaf.

Ook het aura van heroïek en edelmoedigheid dat het beeld van de 'gevoelige man' omhulde, hoorde oorspronkelijk eerder bij de adel dan bij de burgerij thuis. Het type van de ontvankelijke held die de zwakkeren in de samenleving te hulp schiet en daarbij zijn eigen leven in de waagschaal stelt, had onmiskenbaar ridderlijke trekken. Zeker leefde in de achttiende eeuw nog het idee dat de adellijke privileges van de elites gerechtvaardigd werden door de bijzondere daden van hun voorouders in het verleden. Maar tegelijkertijd werd steeds vaker de vraag gesteld of hun nakomelingen nog wel in alle gevallen aanspraak konden maken op die bijzondere status. Een 'edele geboorte' bleek geen garantie te zijn voor edelmoedig gedrag, zo luidde de kritiek die in toenemende mate in de Nederlandse spectators te lezen viel.

Als teken van de veranderende ideeën verschijnen er steeds meer publicaties waarin gewag wordt gemaakt van de edelmoedige daden van personen van gewone komaf. De juiste medegevoeligheid voor de medemens hoeft zich niet per se te tonen in grootse heldendaden maar kan zich ook manifesteren in bescheiden weldaden. De kleine gift van een persoon die zelf niet veel te missen heeft, de liefdadigheid van een gewone koopman of predikant, de hulpvaardigheid van een eenvoudig burgerman die zichzelf opoffert voor een vriend in nood... de rol van gevoelige mensenvriend is niet voorbehouden

aan de welgestelde (Sturkenboom, 1998, pp. 309-313).

Dat neemt niet weg dat er nog steeds een zekere aantrekkingskracht bleef uitgaan van verhalen waarin juist telgen uit de rijkste families zich van hun beste kant lieten zien en zich begaan toonden met het lot van hun medemens. De gevoelige man bleef wat dat betreft een sociaal gespleten figuur: aristocratisch van geboorte had hij nu een burgerlijk pak aangemeten gekregen. Het was echter geen nieuw maatpak dat speciaal voor hem gemaakt was, maar het oude pak van een ander waarin de eigenschappen van de vorige eigenaar nog te herkennen waren. Hetzelfde probleem deed zich ook op een ander vlak voor. In een tijdsgewricht waarin juist vrouwen op basis van hun gevoelige zenuwgestel een grotere 'teerhartigheid' kregen toegeschreven dan mannen, vormde de gevoelige man ook qua sekse een ietwat hybridisch wezen.

De hybride sekse van de gevoelige man

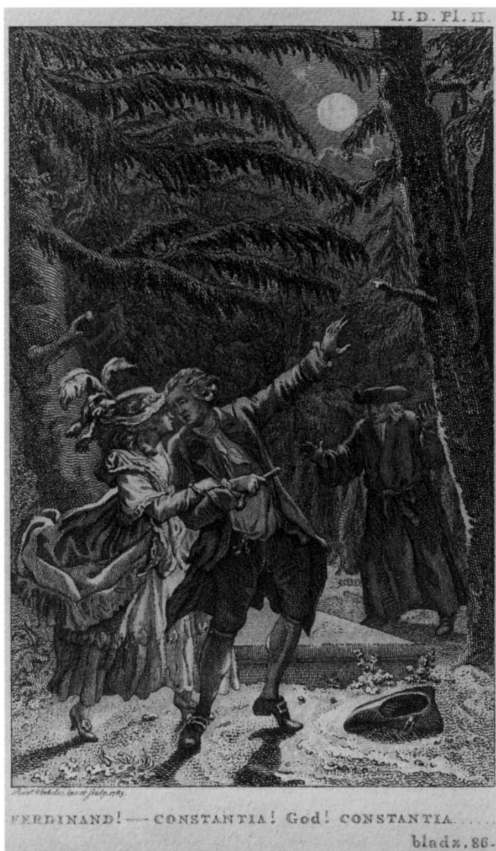
De emotionele ontvankelijkheid van de gevoelige man was - hoe nastrevenswaardig ook - niet van gevaren ontbloot:

'Want het gevoel moet ook niet te verre getrokken worden, of overal het oogmerk zyn; anders word de mensch geheel verwijfd, ten uitersten bevreesd, en de speelbal zynere verbeelding en hartstochten' (*De Rhapsodist*, VI, 1783, p. 225 en pp. 257-258).

Hier was de geloofwaardigheid van de gevoelige man als man in het geding. Het was dus zaak het gevoel binnen de grenzen van het redelijke te houden. Dat hoefde geen probleem te zijn: in het Verlichtingsdenken sloten gevoel en verstand elkaar in theorie niet uit. Beide maakten integraal deel uit van de menselijke natuur en een harmonieus samengaan van ratio en emotie werd met enige goede wil mogelijk geacht (Dwyer, 1991). Hier werkten de ideeën van Aristoteles door die - anders dan de Stoïci - een gematigd-positieve kijk had op emoties en geloofde dat de hartstochten niet altijd in strijd hoefden te zijn met de werking van de rede (Nussbaum, 1994, pp. 48-101).

De Nederlandse spectator-schrijvers geloofden eveneens in het bestaan van 'rationele' emoties. Zo werd het medelijden - de meest in het oog springende emotie van de gevoelige man - beschouwd als een aandoening van het gemoed waarvan de effecten niet wezenlijk verschilden van die van verstandelijke beslissingen:

'Deze Zielsgestalte komt de besluitten van onze reden voor, baand de zelve den weg, verhaast, en spoortze aan, om de pligten der menschelykheids by tyds, en zonder uytstel, te betragten' (*De Hollandsche Spectator*, 24 september 1731, p. 43).

De emoties van de gevoelige man, uit: Rhijnvis Feith, *Ferdinand en Constantia* Amsterdam 1785

Het medelijden was in de meest letterlijke betekenis van die tijd een sentiment, dat wil zeggen een opiniërend gevoel waarin verstand en emotie verenigd waren (Todd, 1986, p. 7).

Maar toch, ook het medelijden kon ontsporen en in een zwakheid ontaarden. Om dat te voorkomen moesten gevoelige mannen bepaalde regels in het oog houden. De belangrijkste was wel dat ze zichzelf niet mochten overgeven aan 'die zachte, goedaardige, deelnemende en welwillende gewaarwordingen' maar deze als een drijfveer moesten opvatten om middels doelgerichte handelingen aan de misstand een eind te maken (*De Menschenvriend*, VI, 1793, nr. 30, pp. 239-240). De gevoelige man moest blijk geven van ondernemingszin. Zonder een gericht, daadkrachtig, mannelijk optreden zouden de emotionele aandoeningen hem ongetwijfeld 'verwakken, ontzenuwen of verwijfd maaken' (*Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, II, 1789, pp. 371).

Het gevaar van 'verwijfdheid' – in de betekenis van

vrouwelijke zwakheid die niet aan homoseksualiteit gerelateerd werd – bleef bij het sentiment altijd aanwezig (Barker-Benfield, 1992, pp. 104-153). De idealisering van het deugdzaam gevoel en de 'feminisering' van het burgerlijke individu waarmee deze gepaard ging (Armstrong, 1987, p. 97) was niet zo absoluut dat mannelijkheid geen kwestie meer was. Integendeel. Twijfels aan de mannelijkheid van de gevoelige man zouden nog voor het einde van de achttiende eeuw tot de ondergang van deze cultfiguur leiden. Volgend op de hierboven beschreven ontwikkeling deed zich in het publieke debat van de late achttiende eeuw namelijk een nieuwe (en tegengestelde!) beweging voor die bekend is geworden als de 'polarisering van de sekse-karakters' (Hausen, 1976).

In deze ontwikkeling werden de 'natuurlijke eigenschappen' van beide geslachten in steeds scherpere termen van elkaar afgegrensd en tegenover elkaar gesteld. Voor een man als Sir Grandison die mannelijke en vrouwelijke kwaliteiten in zijn karakter verenigde, was in deze nieuwe ideologie geen plaats meer. In het navolgende zal ik eerst laten zien langs welke conceptuele lijnen deze ideologische omwenteling zich voltrok, om daarna tot een verklaring te komen waarom dit nieuwe denken juist aan het einde van de achttiende eeuw in opkomst was.

De opkomst van het twee-seksenmodel

Het idee dat er biologisch gezien twee fundamenteel verschillende seksen bestaan met in principe twee daaraan verbonden elkaar uitsluitende genders, is historisch gezien van recente oorsprong. Laqueur heeft in zijn fascinerende boek *Making Sex* (Laqueur, 1990) laten zien dat dit zogeheten twee-seksenmodel pas rond 1800 gemeengoed is geworden. Voor die tijd overheerste er een andere visie op sekseverschillen die door Laqueur getypeerd is als het één-seksemodel. In die visie bestond er feitelijk slechts een biologische sekse: de mannelijke. De vrouwelijke sekse was een inferieure variant, waarin de menselijke perfectie niet volledig tot ontwikkeling was gekomen.

Het verschil tussen mannen en vrouwen werd daarmee weliswaar in een hiërarchie ondergebracht maar niet in absolute doch in graduele termen gedacht. Er bestond een glijdende schaal tussen man-zijn en vrouw-zijn waarbij de individuele positie op die schaal niet bepaald werd door het verschil in biologische sekse (die immers niet fundamenteel anders was voor mannen en vrouwen) maar door het gedrag en karakter van de persoon in kwestie. Sekse was binnen dit systeem geen ontologische, maar een veranderlijke sociale categorie. Het midden van de genoemde sekse-schaal werd dan ook bezet door talloze mannelijke vrouwen en vrouwelijke mannen die er in hun gedrag blij van gaven dicht

bij de andere sekse te staan. Bij vrouwen werd dat beschouwd als een positieve ontwikkeling omdat zij met hun imitatie van mannelijk gedrag blijk gaven van een streven naar het hogere en het ideaalbeeld van de mens dichter zouden benaderen. Mannen echter die vrouwelijk gedrag gingen vertonen, werden bekritiseerd omdat zij hun superieure mannelijkheid dreigden te verliezen en het gevaar liepen af te zakken tot het inferieure, vrouwelijke niveau.

Aan het einde van de achttiende eeuw beginnen deze ideeën over het wezen van de sekse-verschillen ingrijpend te veranderen. Vrouwelijke eigenschappen zoals emotionaliteit worden hoger gewaardeerd maar tegelijk ook exclusiever aan de vrouwelijke sekse toegeschreven. Mannelijke eigenschappen zijn niet meer per definitie beter maar worden wel in toenemende mate aan het mannelijk geslacht gekoppeld. In theorie komen beide seksen op gelijke hoogte te staan. Tegelijkertijd neemt de conceptuele ruimte voor individuele afwijkingen in gedrag af. Wetenschappers ontwerpen nieuwe theorieën over collectieve, biologische verschillen tussen mannen en vrouwen die (en dat is een verschil met eerder) gebruikt gaan worden ter legitimatie van het maatschappelijk-cultureel verschil tussen beide seksen (Schiebinger, 1989).

We zien hier de geboorte plaatsvinden van het moderne sekse-gender systeem waarvan het centrale idee is dat er twee fundamenteel verschillende seksen bestaan die weliswaar in principe gelijkwaardig zijn en als tegengestelde polen een enorme aantrekkingskracht op elkaar uitoefenen, maar die door hun aangeboren eigenschappen noodzakelijkerwijs verschillende bestemmingen in het leven hebben. Het vrouwelijke en het mannelijke beginnen elkaar als wezenscategorieën steeds sterker uit te sluiten – de androgyne speelruimte tussen beide seksen verandert in een theoretisch niemandsland dat pas met de wetenschappelijke uitvinding van de ‘derde sekse’ in de negentiende eeuw opnieuw bezet zal worden.

De polarisering van de sekse-karakters ging dus hand-in-hand met een veranderende conceptualisering van ‘seks’: één sekse ontwikkelde zich tot twee seksen, graduele verschillen werden absolute verschillen, een sekse-positionering op basis van veranderlijke gewoontes en gedragingen werd vervangen door een sekse-positionering op basis van een vastliggende geboorte. Deze laatste verandering werd daarbij nog gesteund door een andere, in het Verlichtingsdenken gelijktijdig optredende ontwikkeling die een veranderende conceptualisering van het begrip ‘natuur’ behelsde.

Als kinderen van de Verlichting zochten achttiende-eeuwse intellectuelen de verklaringsgrond voor alles wat zij in hun studie van mens en maatschappij ontdekten in de natuur. In de loop van de achttiende eeuw veranderde de inhoud van dit begrip echter ingrijpend.

Terwijl voorheen de natuur ofwel de aard van mensen werd beschouwd als een variabele die mede afhankelijk was van historische ontwikkelingen, ingesleten gewoontes, de invloed van de beschaving, opvoeding en andere culturele factoren, werd aan het einde van de achttiende eeuw steeds meer de nadruk gelegd op de natuur als de allesbepalende, onveranderlijke factor. De natuur werd daarmee van een relatief tot een absoluut begrip met een grote verklarende kracht (Bloch & Bloch, 1980, pp. 27-31; Jordanova, 1980, pp. 66-67). Verschillen tussen mensen werden steeds meer biologisch gefundeerd. Niet alleen de seksen maar ook verschillende mensenrassen werden in systematische natuurlijke ordeningen ondergebracht (Flavell, 1994). Waar in de vroege Verlichting veelal de socialisatie van de mens als primaire verklaring diende, kwam in de late Verlichting het accent te liggen op het lichaam.

Met deze ontwikkeling werden de beloften van het progressieve en egalitaristische gedachtegoed van de vroege Verlichting grotendeels in de kiem gesmoord. Alleen het denken over klassenverschillen onttrok zich gedeeltelijk aan deze beweging en liet op beperkte schaal zelfs de tegenovergestelde ontwikkeling van natuur naar cultuur zien: het blauwe bloed van de adel verloor zijn betekenis terwijl de deugdzzaamheid van de burger hem (overigens wel geholpen door zijn financieel kapitaal) vanaf de Franse Revolutie van een plaatsje in de politieke arena zou verzekeren (McKee, 1995). Toch zou het idee van een klasse-lichaam nog niet helemaal verdwijnen: de degeneratie-theorieën van de negentiende eeuw hadden een duidelijke klasselading, hetgeen erop wijst dat het lichaam ook in het denken over de sociale verhoudingen een factor van betekenis bleef.

Het herwonnen verschil

In de literatuur is de opkomst van het zogeheten tweeseksmodel en de daarmee gepaard gaande polarisering van de sekse-karakters veelal geïnterpreteerd als een conservatieve reactie van burgermannen op de wetenschappelijke, politieke en andersoortige ambities die vrouwen uit de burgerij in de achttiende eeuw voor zichzelf waren gaan koesteren. Met het wetenschappelijk onderbouwde beroep op het grote verschil, op haar fundamenteel andere ‘natuur’ – die vrouwen voorbestemde tot voelen, volgen, baren en zorgen en mannen tot denken, leiden, creëren en organiseren – werd de zich ‘emanciperende’ vrouw nadrukkelijk de weg afgesneden naar een grotere maatschappelijke participatie (Rang, 1986; Laqueur, 1987; Honegger, 1991).

Voor de Nederlandse Republiek ontbraken tot nu toe onderzoeken die zouden kunnen aantonen dat zich hier te lande een vergelijkbare (overigens door lang niet alle onderzoekers onderschreven) ontwikkeling heeft

voorgedaan. Op grond van mijn onderzoek naar de Nederlandse spectators, wil ik echter betogen dat zich in bepaalde intellectuele kringen van dit land in de tweede helft van de achttiende eeuw inderdaad eenzelfde mentaliteitsverandering heeft voltrokken.

Zo zijn er in de Nederlandse spectators onmiskenbaar tekenen te vinden van een groeiende polarisering van de sekse-karakters (Sturkenboom, 1998, pp. 327-334). De predikant-journalist Cornelis van Engelen maakte als een van de eersten korte metten met het idee dat vrouwen op mannen kunnen lijken en mannen op vrouwen:

'De Voorzienigheid heeft aan de verscheidene Sexen eene zeer verschillende Geest-gesteldheid, en niet min verschillende neigingen, gegeven; Het oordeel, het Verstand werkt in de eene, de Verbeelding in de andere Sexe; Een Man, die een Vrouwelyke Ziel, een Vrouw die een Mannelyke Geest heeft, zyn beiden een soort van Monsters; Indien een Vrouw het zelfde gezag als de Man, de Man dezelfde zagtaardigheid als de Vrouw kon oeffenen, de eerste even moedig en standvastig, de andere even teder en innemend was, zouden zy onafhankelyk van malkander zyn, maar uit deze verschillende geaardheden en derzelver vermenging, wordt thans het Huwelyks-geluk geboren;' (*De Philosoph*, 17 augustus 1767, pp. 258-259).

Terwille van de harmonie tussen beide geslachten werd het verschil benadrukt: het was een illusie te denken dat ze onafhankelijk van elkaar konden leven, dat een vrouw hetzelfde gezag kon uitoefenen als een man en een man even zachtzinnig kon zijn als een vrouw.

Dat de groeiende ambities van vrouwen de achtergrond kunnen zijn geweest van een herziening van het oude een-seksemodel, lijkt eveneens door de spectatoriale geschriften bevestigd te worden. Uit deze tijdschriften klinken vanaf ongeveer 1760 verontruste geluiden op over vrouwen die te veel op mannen willen gaan lijken. Het kan daarbij gaan om op het oog onschuldige zaken als de dracht van mannenkleden en het amazone-tenue, maar ook om een gelijke verdeling van de macht binnen het huwelijk, het recht op publiek schrijverschap, het bedrijven van wetenschap en inspraak in politieke zaken. Steeds vaker eisen vrouwen het woord op, steeds vaker gaan er stemmen op dat de bestaande ongelijkheid tussen mannen en vrouwen onrechtvaardig is. Niet hun vermeende inferieure kwaliteiten maar hun opvoeding heeft vrouwen tot nu toe afgehouden van de verhevener bezigheden waarmee mannen hun werkzame leven vullen, zo luidt de boodschap. (Sturkenboom, 1998, pp. 337-340).

De nieuwe 'gelijkheidsdenkers' weten zich gesteund door de natuurrechtstheorie en de daarmee samenhangende theorieën over het 'politieke' of 'sociale' contract

die in de loop van de zeventiende eeuw ontwikkeld waren (Vega, 1996). Het revolutionaire potentieel van dit nieuwe gedachtegoed dat in theorie een oorspronkelijke gelijkheid van alle individuen claimde, was niet alleen bedreigend voor de bestaande sociale verhoudingen (zoals de Franse Revolutie zou laten zien) maar ook voor de status quo van de sekse-verhoudingen. Ook in de Nederlandse Republiek was dit nieuwe gelijkheidsdenken in de loop van de achttiende eeuw doorgedrongen, ook in de Nederlandse Republiek moest een oplossing worden gevonden voor de dreigende verstoring van het sekse-evenwicht die daarvan het gevolg was (Sturkenboom, 1998, pp. 335-344).

De oplossing werd gevonden in een nieuwe theorie over de sekse-verschillen. In deze theorie werden de eigenschappen van beide geslachten weliswaar in principe als gelijkwaardig bestempeld, maar legitimeerden hun specifieke eigenaardigheden in de praktijk opnieuw een ongelijke maatschappelijke behandeling.

Tegen deze achtergrond begrijpen we nu ook de problemen die de populariteit van de semi-androgyne, gevoelige man opriep. Niet alleen dreigden vrouwen met hun intellectuele en politieke ambities te veel op mannen te gaan lijken, maar in de cultus van de sensibele dreigden mannen ook te veel op vrouwen te gaan lijken. Het gevaar school nu niet – zoals eerder – in de inferioriteit van de vrouwelijke eigenschappen die de 'verwijfde' man vertoonde: het inlevingsvermogen en de menselijkheid werden immers als positieve kwaliteiten beoordeeld. Nee, de bedreiging lag dit keer in het gegeven dat de gevoelige man met zijn vrouwelijke eigenschappen de geloofwaardigheid van het nieuwe twee-seksenmodel ondergroef. Dat de gevoelige man in theorie anders met zijn emotionele drijfveren omging dan de gevoelige vrouw, was een nuanceverschil dat onvoldoende tegenwicht bood tegen de gevaarlijke gedachte dat mannen klaarblijkelijk toch op vrouwen konden lijken. Want indien dat het geval was, was ook het omgekeerde mogelijk.

De wederwaardigheden van het gevoel

Toen de Nederlandse spectator-schrijver Buys in 1748 het vrouwelijk geslacht prees om haar lankmoedige, liefdevolle en barmhartige neigingen, kon hij niet bevroeden dat deze gedachte zoveel gehoor zou vinden en uiteindelijk een kernbestanddeel zou worden in een nieuw sekse-paradigma dat na 1800 het oude sekse-paradigma volledig zou overvleugelen.

Buys behoorde net als de Britse auteur Richardson – wiens tweede grote werk *Clarissa* eveneens in 1748 van de persen was gerold – tot een generatie schrijvers die een verbetering van de sekse-verhoudingen voorstond en daarbij kritiek op het mannelijke karakter niet schuwde. In een later spectatoriaal geschrift van zijn

hand zou Buys dan ook mannen 'wier harten vervreemd zyn van de tedere aandoeningen van het medelyden' zwaar de les lezen en hen het voorbeeld voorhouden van de 'edelmoedige weldoener [die] zyn traanen niet kon houden' (*De Hollandsche Wysgeer*, V, 1762, p. 143).

Met het werk van Richardson en de daarop volgende golf van het sentimentalisme die Europa overspoelde, werd de aan vrouwen toegeschreven emotionaliteit van een nieuw interpretatiekader voorzien. Toen al werd het vrouwelijk gevoel gepresenteerd als een noodzakelijk tegenwicht tegen de autonomie en doelgerichtheid van het mannelijk handelen, zoals dat in de huidige discussie over de noodzaak van een 'vrouwelijke' zorgethiek opnieuw gebeurt (Gilligan, 1982; Mendus, 1993; Little, 1995). En ook toen al ging van de gevoelige, zorgende mens een zodanige aantrekkingskracht uit, dat ook mannen zich naar dat ideaal gingen richten.

Ondanks de vele parallellen die er tussen het verleden en het heden te trekken zijn, dienen we ons echter te realiseren dat de betekenissen die aan mannelijke en vrouwelijke emoties gehecht worden, sterk afhankelijk zijn van de context waarbinnen ze aan de orde worden gesteld. De Nederlandse spectator-schrijvers die ik in dit artikel als woordvoerders van het achttiende-eeuwse Verlichtingsdenken heb opgevoerd, werden in de wijze waarop zij over sekse en emoties schreven niet alleen sterk beïnvloed door de machtsverhoudingen tussen de seksen, maar ook door die tussen de aristocratie en burgerij. Men zou zelfs kunnen stellen dat zonder dit klasse-antagonisme de gevoelige man nooit tot een cultfiguur had kunnen uitgroeien en de tederhartige vrouw nooit zo populair geworden zou zijn als ze de afgelopen twee eeuwen is geweest.

Tegelijkertijd heeft datzelfde klasse-antagonisme ook deels de ondergang van de gevoelige man bewerkstelligd. Het was voor de mannelijke burgerij maar moeilijk te verkroppen dat hun echtgenotes en dochters zich dezelfde intellectuele vrijheden en bestuurlijke aspiraties begonnen toe te eigenen die eerder uitsluitend aan vrijgevochten adellijke dames waren voorbehouden. De nieuwe ideologie van de absoluut verschillende sekse-karakters werd in eerste instantie dan ook vooral uitgedragen onder de burgerij. Daarvoor moest men echter wel afscheid nemen van het pasverworven en aanvankelijk met verve uitgedragen ideaal van de gevoelige man. De wetenschap dat men er uiteindelijk toch niet in geslaagd was de menslievende en tederhartige weldoener van een overtuigend exclusief-burgerlijk profiel te voorzien, zal de pijn van het afscheid zeker verzacht hebben.

Tot slot

De achttiende eeuw laat zien dat het archetype van de emotionele vrouw geen gestolde mythe vormt maar een

perpetuum mobile dat telkens in beweging blijft, van inhoud verandert en de sekse-grenzen bij gelegenheid overschrijdt.

In de geschiedenis zijn er zonder twijfel ook andere momenten geweest waarop emoties niet alleen als negatief maar ook als positief, niet alleen als irrationeel maar ook als rationeel, niet alleen als vrouwelijk maar ook als mannelijk, niet alleen als zwak maar ook als sterk, niet alleen als biologisch maar ook als cultureel bepaald zijn geduid. Hoewel dat niet betekent dat de dichotomie tussen mannelijke rationaliteit en vrouwelijke emotionaliteit nooit bestaan heeft, betekent het wel dat de relatie tussen beide polen bij vlagen intiemer en minder antithetisch is geweest dan nu veelal verondersteld wordt.

Literatuur

- Armstrong, N. (1986). Introduction: Literature and women's history. *Genre*, 19, 347-369.
- Armstrong, N. (1987). *Desire and domestic fiction. A political history of the novel*. New York: Oxford University Press.
- Barker-Benfield, G.J. (1992). *The culture of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker-Cantarino, B. (1994). 'Feminist consciousness' and 'wicked witches': recent studies on women in early modern Europe. *Signs*, 20, 152-176.
- Berriot-Salvadore, E. (1992). De vrouw in de geneeskunde en natuurwetenschap. In A. Farge & N.Z. Davis (Eds.), *Geschiedenis van de vrouw. Van Renaissance tot de moderne tijd* (pp. 279-313). Amsterdam: Agon.
- Bloch, M. & Bloch, J.H. (1980). Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought. In C.P. MacCormack & M. Strathern (Eds.), *Nature, culture and gender* (pp. 25-41). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brandes, S. (1981). Like wounded stags: male sexual ideology in an Andalusian town. In S.B. Ortner & H. Whitehead (Eds.), *Sexual meanings. The cultural construction of gender and sexuality* (pp. 216-239). Cambridge: Cambridge University Press.
- Buijsters, P.J. (1984). *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*. Utrecht: HES.
- Buijsters, P.J. (1991). *Spectatoriale geschriften*. Utrecht: HES.
- Cayleff, S.E. (1988). 'Prisoners of their own feebleness': women, nerves and western medicine - a historical overview. *Social Science and Medicine*, 26, 1199-1208.
- Claes, J. (1985). Inleiding. Profiel van de achttiende-eeuwse mens. *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 17, 1-14.
- Denby, D.J. (1994). *Sentimental narrative and the social order in France, 1760-1820*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, S. van & Helmers, D. (1991). Nederlandse vrouwen-tijdschriften in de achttiende eeuw. In J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt (Eds.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (pp. 71-88). Amsterdam: Rodopi.
- Dresen-Coenders, L. (1988). De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroegmoderne gezin. In H. Peeters, L. Dresen-Coenders & T. Brandenbarg (Eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (pp. 57-98). Nijmegen: SUN.
- Dwyer, J. (1991). Enlightened spectators and classical moralists: sympathetic relations in eighteenth-century Scotland. *Eighteenth-Century Life*, 15, (1/2), 96-118.
- Farr, J.R. (1993). The pure and disciplined body: hierarchy,

- morality and symbolism in France during the Catholic Reformation. *Journal of Interdisciplinary History*, 21, 391-414.
- Fischer, A. (1991). De macht en onmacht van het gevoel. Over de geslachtsspecificiteit van emoties. *Psychologie en Maatschappij*, 15, 373-383.
- Flavell, K. (1994). Mapping faces: national physiognomies as cultural prediction. *Eighteenth-Century Life*, 18, 8-22.
- Fuldauer, A. (1995). Goochelen met sekseverschillen. Hoe wetenschappers de m/v-tegenstelling kunstmatig in stand houden. *VB-Magazine*, 10, (12), 68-74.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice. Psychological theory and women's development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haasse, H. (1988). *Naar haar eigen beeld*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Hausen, K. (1976). Die Polarisierung der 'Geschlechtscharaktere'. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben. In W. Conze (Ed.), *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas* (pp. 363-394). Stuttgart: Ernst Klett.
- Honegger, C. (1991). *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaften vom Menschen und das Weib, 1750-1850*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Johannes, G.J. (1995). *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag: SDU.
- Jordanova, L.J. (1980). Natural facts: a historical perspective on science and sexuality. In C.P. McCormack & M. Strathern (Eds.), *Nature, culture and gender* (pp. 42-69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelly, J. (1982). Early feminist theory and the Querelle des Femmes, 1400-1789. *Signs*, 8, 4-28.
- Laqueur, Th. (1987). Orgasm, generation, and the politics of reproductive biology. In C. Gallagher & Th. Laqueur (Eds.), *The making of the modern body. Sexuality and society in the nineteenth century* (pp. 1-42). Berkeley: University of California Press.
- Laqueur, Th. (1990). *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lieburg, M.J. van (1992). *Vrouw en depressie. Impressies uit de geschiedenis van een connectie*. Rotterdam: Erasmus Publishing.
- Little, M.O. (1995). Seeing and caring: the role of affect in feminist moral epistemology. *Hypathia*, 10 (3), 117-137.
- Lutz, C.A. (1990). Engendered emotion: gender, power and the rhetoric of emotional control in American discourse. In L. Abu-Lughod & C.A. Lutz (Eds.), *Language and the politics of emotion* (pp. 69-91). New York: Cambridge University Press.
- Matthey, Th. (1978/79). De ontvangst van Richardson in Nederland. *De Spectator*, 8, 142-157.
- McKeon, M. (1995). Historicizing patriarchy: the emergence of gender difference in England, 1660-1760. *Eighteenth-Century Studies*, 28, 295-322.
- Mendus, S. (1993). Eve and the poisoned chalice. Feminist morality and the claims of politics. In M. Brüggman, S. Heebing, D. Long & M. Michielsens (Eds.), *Who's afraid of femininity? Questions of identity* (pp. 95-103). Amsterdam: Rodopi.
- Mijnhardt, W.W. (1988). *Tot heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam: Rodopi.
- Moir, A. & Jessel, D. (1990). *Brainsex. Het grote verschil tussen man en vrouw. Waarom de hersenstructuur mannen en vrouwen zo verschillend maakt*. Ede: Zomer & Keuning. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1989.)
- Nussbaum, M. (1994). *The therapy of desire. Theory and practice in Hellenistic ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- Peeters, H. (1996). *Over deugden en ondeugden. Vroeger en nu*. Nijmegen: SUN.
- Pocock, J.G.A. (1985). *Virtue, commerce and history. Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rang, B. (1986). Zur Geschichte des dualistischen Denkens über Mann und Frau. Kritische Anmerkungen zu den Thesen von Karin Hausen zur Herausbildung der Geschlechtscharaktere im 18. und 19. Jahrhundert. In J. Dalhoff, U. Frey & I. Schöll (Eds.), *Frauenmacht in der Geschichte. Beiträge des Historikerinnentreffens 1985 zur Frauengeschichtsforschung* (pp. 194-204). Düsseldorf: Schwann.
- Ray, W. (1993/94). Reading women: cultural authority, gender, and the novel. The case of Rousseau. *Eighteenth-Century Studies*, 27, 421-447.
- Riley, D. (1988). 'Am I that name?' Feminism and the category of 'women' in history. London: Macmillan.
- Sauder, G. (1981). 'Bürgerliche' Empfindsamkeit? In R. Vierhaus (Ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung* (pp. 149-164). Heidelberg: Schneider.
- Schiebinger, L. (1989). *The mind has no sex. Women in the origins of modern science*. Cambridge: Harvard University Press.
- Stephanson, R. (1988). Richardson's 'nerves': The physiology of sensibility in *Clarissa*. *Journal of the History of Ideas*, 49, 267-285.
- Sturkenboom, D. (1998). *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Todd, J. (1986). *Sensibility. An introduction*. London: Methuen.
- Vega, J. (1996). Feminist discourses in the Dutch Republic at the end of the eighteenth century. *Journal of Women's History*, 8, 130-151.
- Vincent-Buffault, A. (1991). *The history of tears. Sensibility and sentimentality in France*. London: Macmillan. (Oorspronkelijk werk gepubliceerd in 1986.)

Noten

1. Met dank aan Stefan Dudink en Myriam Everard die me hielpen mijn gedachten over de ontwikkelingen aan het einde van de achttiende eeuw verder aan te scherpen.
2. Ik gebruik de term archetype hier niet in de Jungiaanse betekenis, maar in de bredere zin van een 'oerbeeld' dat niet alleen in het collectieve onderbewuste maar ook in het collectieve bewustzijn aanwezig is.
3. De Nederlandse Verlichting had op een aantal punten weliswaar een heel eigen gezicht in vergelijking met bijvoorbeeld de Franse of Schotse Verlichting, maar voor het volgende betoog zijn die punten van ondergeschikt belang.

Beeldmateriaal: Universiteitsbibliotheek Nijmegen